

**Stipo Manderalo: GOSPODARI KAMENA,
livanjsko klesarstvo devetnaestog vijeka,
Opštinska zajednica kulture Livno i »Veselin Masleša« Sarajevo, 1987.***

Knjiga *Gospodari kamena*, kao rezultat vrijednog i višegodišnjeg istraživanja, prezentira podrobno i iscrpno podatke o najpoznatijim livanjskim klesarima i epigrafičarima. Autor je knjige Stipo Manderalo, profesor hrvatskosrpskog jezika i jugoslavenskih književnosti, ali i entuzijast paleograf zavičajne provenijencije. On prvi piše o livanjskom klesarstvu i epigrafici, dokumentarno i vjerodostojno, on prvi čita skraćenice, title i abrevijature na spomenicima i paleografski uspoređuje sličnosti i razlike na njima radi relevantnog zaključivanja i suvremene valorizacije. Osim stručnih napisa u pedagoškoj periodici pisao je i o prošlosti svoga kraja i objavio nekoliko vrijednih naučnih radova u Glasniku Zemaljskog muzeja, mostarskoj »Hercegovini« i livanjskim »Tragovima«. U pisanju ove knjige, koja je također plod zanimanja za prošlost njegova zavičaja, vodila ga je plemenita namjera: »Klesarstvo kao ljudska djelatnost već je iza nas. Novi građevinski materijali i nove tehnologije potisnuli su klasičnu obradu kamena. Ta klesarska ostvarenja, iako od kamena, podložna su propadanju. Stoga smo se latili posla da od potpunog zaborava i nestajanja sačuvamo bar dio kulture jednog podneblja i jednog doba.« (Predgovor, str. 5)

Već na početku knjige, u Uvodu, čitamo vrlo zanimljivo štivo, da su jugozapadni krajevi Bosne u srednjem vijeku imali poodavno već napuštena imena Zapadne strane, Završje i Tropolje, da je to tipičan kraški predjel sa četiri polja, među kojima je Livanjsko najveće. Autor, tada, konstatira: »Stižemo li na ovaj prostor s južne, dalma-

* Budući da je »Hercegovina« zbog materijalnih teškoća, izazvanih i potenciranih inflacijom, doživjela i preživjela dvogodišnji zastoј u svom izlaženju, Redakcija je odlučila da u ovom broju objavi prikaz ove vrijedne knjige, objavljene prije tri godine.

tinske strane, osjetićemo kako je ovdje kamena mnogo manje, a rasti-
tinja mnogo više nego u Dalmaciji; dolazimo li, pak, sa sjevera, s
bosanske strane, primijetićemo kako za nama ostaju stoljetne šume i
bujnija vegetacija, a pred nama puknu široki vidici — otkriju nam se
prostori s mnogo više kamena i s oskudnijom vegetacijom. Učini nam
se kako se ovdje miješaju i nadmeću za prevlast *kamen* i *drvo*. Osje-
timo kako se tu, pred našim očima, sudara sivilo kamena s juga sa
tamnim zelenilom šume sa sjevera. Cijeli ovaj kraj doživimo kao obo-
strano amortizirajući prostor.« (Uvod, str. 9) Upravo taj uvodni za-
ključak — tako da ga slobodno nazovem — odredio je čovjeka i
njegovu graditeljstvo — u *drvu* i *kamenu* — pa ćemo tu naći i prave
klesare. Odrednice su mu u graditeljstvu bile klima, način života,
migracije i razvijanje običajne kulture stanovništva. Osim toga, kul-
turna je baština livanjskoga kraja bogata monumentima prošlosti,
koja je ostavila brojne graditeljske tragove: delmatske, rimske, medie-
valne itd. No, odnos je često jedne kulture bio nepovoljan za drugu,
prošlu, koja je rušena, pa će se i nama, jednog dana, zamjeriti: »Pred
očima nam, doslovno rečeno, nestaju stari mostovi, ruše se kule i
bedemi, uništavaju steći. Da li to ne umijemo ili ne želimo uvijek
da osluhnemo nijemo zborenje tih biljega vremena u koje je nekad
neko utkivao i svoje boli i ushićenja, i brige i nemire, i strepnje i
nade (nisu li mnogom od nas čula malo otvrdnula za fine komuni-
kacije s tim minulim, bez čega nema punoće življenja ni u zbilji ovo-
vremene naše stvarnosti).« (Uvod, str. 11)

Poneki citat zabilježio sam namjerno, i zato, da ukažem na ose-
bujan i divan stil i razumljiv i komunikativan jezik autora prof. Stipe
Manderala, koji se u ovoj knjizi potvrđuje i kao vrstan stilista, pri-
čalac, a ne samo stručnjak u historijskoj oblasti pomoćnih nauka
kojom se, uzgred, bavi, pa ova njegova knjiga i nije tek tako, uzgred,
nastala, nego je plod unutrašnje vokacije sposobna stručnjaka, koji
prevazilazi amaterska znanja i shvaćanja svojim zapažanjima i stilskim
uobičajenijima.

Kakve li štete što nam imena tvoraca brojnih starih spomenika
nisu sačuvana ni znana, niti ih je moguće više istražiti i utvrditi zbog
nedostatka pisanoga traga o njima. Svoja imena klesari kasno urezuju
u svoje djelo, tek od kraja 18. stoljeća, a moguće ih je »prepoznati«
ili po potpisu ili po sigurnim osobnim obilježjima na svojim djelima.
Zato je u podnaslovu knjige ograničeno vrijeme na 19. stoljeće. K
tome, veća i civiliziranija pažnja posvećuje se nadgrobnicima baš od
početka 19. stoljeća, što je, također, razlog više za prezentaciju klesara
baš toga razdoblja, ali se ne može reći da, baš u ovoj (knjizi, nije
uspostavljena veza sa prošlošću i sa sadašnjošću, koliko je to bilo
moguće ili je, pak, bilo potrebno. No, 20. stoljeće, sa novim načinom
gradnje i novim materijalima, značilo je i smrt klesarstvu kakvo je
bilo. I to je razlog što je vremenska odrednica na 19. stoljeću. Uosta-
lom, konstatira se i u knjizi da se klesarstvo polovicom našega sto-
ljeća potpuno gasi.

Naravno, nisu ni u jednom trenutku zaboravljene ili zanemarene historijske relevantne činjenice s osloncem na prilike, političke, ekonomske i kulturne, ali to uopće nije opteretilo sadržaj ove zanimljive knjige. Dapače, kako se lako čita ta knjiga i kako se lako usvajaju podaci kojima se kulturno i znanstveno obogaćujemo; šta li ona, onda, znači Livnjaku, kad je uspjela široko zainteresirati mnoge druge; i svakoga čovjeka, koji je pročitao, nadahnut će, ali i »natjerati« u misli o precima i o sebi, o njihovom i o svom grobu. Uostalom, mrtvi imaju još uvijek samo onoliko života koliko im živi daju, zar ne? No, knjiga doista nije pomisao na smrt, ona znači život koji je bujao i traga ostavljao, a autor je to zabilježio iz aspekta spomeničnog blaga koje se ne može zanemariti.

Najveći ilustrirani dio knjižnog bloka, pod naslovom *Klesari*, obrađuje te majstore pojedinačno navodeći im istražene podatke i opisujući im klesarsko djelo i umijeće. Poslije kratke opservacije o nepoznatim klesarima do 19. stoljeća nižu se patronimici najpoznatijih s ubikacijom i sa detaljnim opisom njihova rada, ali i sa karakterističnim pojedinostima ako su mogle biti istražene i prezentirane, a to su: Bajе (Radnić im je prezime), Bandovi, Petre, Marko Matić, Ivan Bezina Svrđlina, Filip Galić, Jakov Škoro, Vrgoči, Čondrići, Hrste, Jukići, Lijovići, Niko Lerota, Pero Jošić, Marko Tomić, Marko Omazić, Božo Tokić, Jovo Radoja, Ilija Konjik, Mato Konta, Petar Mišković Babić, Ivo Ivanković Rkić i mnogi drugi, što se spominju uz poneki podatak koji pridonosi bogatom mozaiku livanjskog klesarstva.

Najopsežnije i najbolje — zasluženno — opisani su Radnici, zvani Bajе, najpoznatiji livanjski klesari, među kojima je darovitom Mati nedavno, pred dvije godine, prošlo 100 godina od smrti. A Bajе su zanimljivo i prezentirani rodoslovom, selidbama i kronološkim pregledom radova s naznakom lokaliteta, te sa bližim podacima o vidoškoj crkvi, turskom sudu, srpsko-pravoslavnom učilištu, Zavra-džamiji, Bušatlijinoj džamiji i drugim javnim objektima, po kojima su Bajе prepoznatljiviji neimari, dok su još vidljiviji na nadgrobnim spomenicima, svugdje po grobljima, i posebno na Firdusovom, a sve je to ilustrirano fotosima kao vjernim dokazima. Naravno, navode se i tekstovi sa nadgrobnih spomenika. Dobro, nema šta, komentar suvišan.

Posebno, kratko, poglavlje posvećeno je *majdanima*, da se pokaže i dokaže odakle je vapnenac (u Livnu ga zovu »žestac«) za izradu stećaka. Taj je građevinski materijal zavičajnog podrijetla jer »majdana ovog ljutog krečnjaka bilo je uz svako naselje po obodu Livanjskog polja« (Majdani, str. 119), a autor je točno odredio lokacije najpoznatijih kamenoloma. Klesarske obitelji uglavnom su imale i svoje majdane, toliko ih je bilo. Autor nije izostavio ni tehnologiju pripreme kamena za spomenike, koji će biti izloženi velikoj hladnoći iza južnih planina, na mrazovitoj i snježnoj livanjskoj visoravni.

U poglavlju *Epigrafičari* nalazimo, doduše i ranije poznate, podatke da su najstariji zapisi u kamenu na livanjskom području stari

oko 2000 godina, a natpis na narodnom jeziku čak preko 500 godina, ali se potom navode urezivači natpisa u spomenike čiji su klesari tema knjige. Zanimljivo, pogotovo stoga što su spomenici i tekstom i slikom, s koje se epigrafi mogu čitati, predstavljeni u Manderalovoj knjizi. U njoj nalazimo istražene podatke o Čurićima, Iliji Veliću, popu Stanku Kojdi, Jovi Kujundžiji, Ivkovićima, Mehmedu Arifu, Ade-mu Livnjaku, Vrepcima, fra Ivi Mihaljeviću, fra Anti Brešiću Mikuliću, fra Lovri Daliću, fra Alfonzu Brali, te Jovi Crnogorcu, Ivanu Perko-viću, Ivanu Buljanu i Stipi Šesti. A potrebno je upoznati i epigrafi-čare, ako ni zbog čega drugog, a ono zbog činjenice da je većina kle-sara bila nepismena, tek je poneki samouk, što je onda značilo i pismen.

Knjiga *Gospodari kamena* Stipe Manderala nevelikog je obima, ima 12 štamparskih tabaka, ali velikog formata, 24 x 17,5 cm, no stranice sa fotosima nisu paginirane, ukupno je 31 strana sa 60 slika. Za naše izdavačko-knjižarske prilike solidan je knjižni blok i dobra oprema. Treba pohvaliti fotose Ćire Rajića, umjetničkog fotografa iz Mostara, koji je ne samo ilustrativno nego i argumentirano, svojom slikovnom a kronološkom prezentacijom, pridonio vrijednostima knji-ge. Uz veliki broj fusnota, u kojima su ne samo vrijedni podaci nego i potrebna objašnjenja, knjigu vrednijom čini i naučna aparatura. Naime, na kraju navedeni su *izvori i literatura*, a potom i *dva registra*: naselja i osobnih imena, među kojima su posebno (kurzivom) označeni klesari i epigrafičari. Pohvalno.

Knjiga Stipe Manderala o livanjskim klesarima već je tri godine pred sudom javnosti. Sigurno je stručna kritika već iskazala pohvalnu riječ. Ovaj prikaz je prinos »Hercegovine«, i moj osobni, u tom istom smislu. Srdačno preporučujemo tu vrijednu objavu o livanjskom kle-sarstvu i svom čitateljstvu.

Velimir Laznibat